PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 4, ISSUE 6

महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना

डॉ. भारत एम. राठोड
सहयोगी प्राध्यापक
शिवप्रसाद सदानंद जायस्वाल महाविद्यालय,
अर्जुनी/मोरगाव, जि. गोंदिया
महाराष्ट्र भारत

सारांश:

महात्मा गांधीजींची जीवनातील तत्वे म्हणजे जगाला मिळालेली देणगी होय, त्यांचे सत्य, अहिसा, सत्याग्रह, विश्वस्त संकल्पना, ग्रामस्वराज्य म्हणजे विचारांचा मोठा ठेवा होय. महात्मा गांधीनी अनेक क्षेत्रात कार्य केले आहे, त्यांचे कार्यक्षेत्र अत्यंत व्यापक होते. त्यांच्या संपूर्ण कार्याचा अभ्यास करताना हे लक्षात येते की त्यांनी राष्ट्रीय चळवळीच्या कार्यापेक्षा जास्त कार्य हे ग्रामीण विकास व स्वयंपूर्ण भारत या विषयावर केले. भारतीयांचा विकास करण्यासाठी ग्रामीण विकासांची कास धरली. आर्थिक साम्राज्यवादाला प्रभावीपणे उत्तर द्यावयाचे असेल तर ग्रामीण विकास अत्यंत आवश्यक आहे. सामाजिक जीवनात बदल घडवून आणण्यासाठी सामाजिक असमतोल दूर करण्याकरिता सामाजिक न्याय सर्वत्र रूजणे आवश्यक आहे. समाजातील सामाजिक असमतोलाची दरी नष्ट होणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागाचा आजही विचार केला तर या भागात शुद्र, अतिशूद्रांवर अन्याय होतात, भेदभावाची, उपेक्षितांची वागणूक दिली जाते. ग्रामीण विकासासाठी अडथळे ठरणा-या अशा घटना नष्ट व्हाव्यात असे गांधीजींना अपेक्षित होते. आधुनिक युगात विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या यंत्र संस्कृतिने पूर्वीच्या खेडयाला गिळंकृत केलेले दिसते आहे. स्वयंपूर्ण ग्रामीण जीवनाचा, साध्या-सरळ जीवन शैलीचा शेवट केलेला आपणांस पहायला मिळत आहे. अशाप्रकारे गांधीजींनी ग्रामीण जीवनातील स्थिती वर्णन केलेली आहे.

प्रस्तावना:

धर्म, नीती, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, आरोग्य, कायदा, शेती असे कोणतेही क्षेत्र असो गावापासून विश्वापर्यंत प्रचंड मोठा आवाका गांधी विचाराने व्यापला आहे. मानवावर प्रभाव टाकणा-या सर्व प्रक्रियांचे सुक्ष्म निरीक्षण करून त्यांचे मूलगामी चिंतन गांधीजींनी केले होते. या अनुषंगाने वरील विषयांच्या संदर्भात शोध आणि बोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ग्रामस्वराज्याची व्याख्या करतांना महात्मा गांधी म्हणतात की, लोकांच्या संमतीने होणारे भारत वर्षातील शासन. लोकांच्या संमतीने हे शासन देशवासीयांच्या मताधिकारांच्या प्रयोगावर आधारित असेल.

आज ज्या पद्धतीने भारतातील खेडयांची दुरावस्था झालेली आहे. तुलनात्मकदृष्टया प्राचीन काळातील खेडयाची परिस्थिती खूप चांगली होती. खेडयातील लोकांचे जीवन सुखी व समृद्ध होते. ग्रामीण समुदाय स्वावलंबी जीवन जगत होता. प्रत्येक खेडयाने स्वतःची मजबूत व्यवस्था उभी केलेली होती. पंचायत ही खेडयात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेली एक संस्था असून तत्कालीन प्रत्येक खेडेगाव हे गणराज्य होते. ग्रामीण भागातील उद्‌योग चांगले चालत असत. खेडी स्वयंपूर्ण व स्वयंशासित बनलेली होती. गांधीजींनी या काळाला ग्रामगणराज्यांचा सुवर्णकाळ मानले होते.

भारतात ब्रिटिश साम्राज्यामुळे पाश्चिमात्यकरणाच्या प्रक्रियेस सुरूवात झाली. साम्राज्यवादी शासनाने आर्थिक शोषणाची व्यवस्था खेडेगावांपर्यंत पक्की केली. अर्थसत्ता व राजकीय सत्तेचे शहरात केंद्रीकरण केले. परिणामी विकेंद्रीकरणावर आधारित असणा-या ग्रामव्यवस्थेला सुरूवात झाली. पाश्चिमात्यकरणामुळे भारतात उभ्या राहिलेल्या शहरांनी खेडयांचे शोषण करणे सुरू केले. स्वावलंबी असणारी खेडी परावलंबी बनली व त्यामुळे ग्रामीण जीवनाला उतरती कळा लागली. गांधीजींच्या म्हणण्यानुसार भारत हा खेडयांचा देश आहे आणि जोपर्यंत खेडयांचा विकास होणार नाही तोपर्यंत देशाचा विकास होणार नाही.

महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना :

महात्मा गांधीजींच्या अर्थशास्त्राचा ग्रामस्वराज्य आणि स्वावलंबन हा गाभा होता. महात्मा गांधीजीनी ग्रामस्वराज्याची अशी कल्पना होती की जिथे स्वावलंबी समाज असेल आणि आपल्या उपजिविकेसाठी दुस-यावर अवलंबून राहणार नाही तर तो परस्परांच्या

सहकार्याने काम करेल. गांधीजींना अन्न, वस्त्र व निवारा या बाबतीत स्वयंपूर्णता अपेक्षित होती.

प्राचीन भारतातील खेडी स्वयंपूर्ण होती. स्वयंपूर्ण खेडयात उत्पन्न, उपभोग, वितरण प्रक्रिया एकाचवेळी घडाव्यात. उद्योगाचे विकेंद्रीकरण व्हावे असे गांधीजींना अपेक्षित होते. खेडी हा विकासाचा केंद्रबिंदू असला पाहिजे जोपर्यंत खेडयाचा विकास होणार नाही तोपर्यंत देशाचा विकास होणार नाही, असे गांधीजींचे मत होते. भारताच्या विकासासाठी त्यांनी ग्राम विकासावर भर दिला व ग्रामस्वराज्य ही संकल्पना मांडली या संकल्पनेअंतर्गत श्रमप्रतिष्ठा, स्वयंपूर्णता, विकेंद्रीकरण, ग्रामीण व्यवसाय शिक्षण, प्रौढ साक्षरता, सहकारी शेती, अस्पृश्यता निवारण, स्त्री सक्षमीकरण, आर्थिक समता या तत्वावर भर दिला.

ग्रामीण भागात असणा-या विविध समस्या जसे आरोग्य, दारिद्रय, शिक्षण इत्यादी समस्या सोडविण्यास खेडयाचा पुनरूज्जीवन होईल असा विश्वास गांधीजींना होता. गांधीजींच्या मते खेडे हा घटक ख-या अर्थाने स्वयंपूर्ण होण्यासाठी त्या खेडयातील प्रत्येक व्यक्तीने प्रशासनात भाग घेतला पाहिजे. ग्राम स्वराज्याच्या संकल्पनेत गांधीजीनी आदर्श खेडयाची रचना केली. प्रत्येक खेडयात पाणी पुरवठयाच्या सोयी, गुरांसाठी गोठे, खेळाची मैदाने, सांडपाण्याची व्यवस्था, प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य असावे. प्रशासनाचे काम पंचायतीकडे असावे. व्यक्तिच्या मुलभूत गरजा खेडयातून भागविल्या जाव्यात. यासाठी खेडी स्वयंपूर्ण असावीत अशी गांधीजींची धारणा होती.

पूर्ण स्वराज्य:

गांधीजींच्या मते पूर्ण स्वराज्य म्हणजे ब्रिटिशांची सत्ता लयास जावून भारतीयांची सत्ता येणे हा मर्यादीत अर्थ मान्य नव्हता. ते पूर्ण स्वराज्य विषयी म्हणतात, ''जितना किसी राजा के लिए होगा, उतना ही किसान के लिए, जितना हिंदुओ के लिए होगा, उतना ही मुसलमानों के लिए, जितना जैन, यहुदी और शिख के लिए होगा, उतना ही पारसियों और ईसाईयों के लिए होगा। उसमें जाती, पाती, धर्म या दर्जे के भेदभाव के लिए कोई स्थान नहीं होगा। यात आलेल्या गांधीजींच्या विचारांची दिशा भारतीय समाज जीवनावर पडलेली दिसते. भारत स्वतंत्र झाल्यावर भारतीय राज्यघटनेत या विचारांचा अंतर्भाव आपल्याला आलेला दिसतो. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेत समानता हे तत्व दिसून येते. सर्वधर्म समभाव दिसून येते. गांधीजींच्या विचारांचा अंगिकार करून ग्राम विकासाला चालना मिळाली आहे. गांधीजी

धार्मिक सहिष्णूता व सामाजिक सद्भावना या तत्वाला ग्रामविकासाचा खरा आधार मानत होते. ग्रामविकासातून भारत निर्माण होईल असे त्यांचे मत होते.

ग्रामस्वराज्य म्हणजे खेडयांचे स्वशासन होय. गांधीजींनी केलेले खेडयांचे निरीक्षण त्यांना आलेले अनुभव, खेडयात केलेले कार्य, त्यातून प्राप्त झालेले ज्ञान यातून त्यांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना अस्तित्वात आलेली होती. भारत खेडयात राहतो, खेडे शक्तीशाली झाले तरच देश शक्तीशाली होईल. खेडे हा पाया समजून देशाच्या विकासाचा विचार केला पाहिजे. साम्राज्यवादी शासनाचे धोरण, शहरांनी दीर्घकाळापासून खेडयांचे चालविलेले शोषण आणि ग्रामस्थांचे अज्ञान यामुळे भारतातील खेडी समस्याग्रस्त बनलेली आहेत असे गांधीजींचे निरीक्षण होते. गांधीजींना ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत खेडयांची समस्यांतून मुक्तता करणे, आदर्श खेडेगावांची उभारणी करणे आणि ग्राम जीवनात नवचैतन्य निर्माण करणे अपेक्षित होते. आत्मनिर्भर आणि स्वयंशासित खेडेगावांची उभारणी करणे हा त्यांच्या ग्रामस्वराज्याचा गाभा होता.

ग्रामस्वराज्याचे घटक:

गांधीजींचा प्रमुख उद्देश हा खेडयांचा विकास होता. त्यासाठी त्यांनी रचनात्मक कार्यक्रमाची आखणी केली होती. ‘‘रचनात्मक कार्यक्रमात ग्रामसफाई, अस्पृश्यता निवारण, श्रमप्रतिष्ठा, सहकारी शेती, जातीय ऐक्य, दारूबंदी, ग्रामोद्‌योग, ग्रामीण शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, आर्थिक समानता इत्यादीसाठी कल्याणकारी कार्यक्रमांचा समावेश होता. गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत पुढील घटकांचा विचार करता येईल.

1. **ग्राम किंवा खेडे:** ग्राम हा सर्वात महत्त्वपूर्ण घटक असून गाव स्वावलंबी राहील. प्रत्येक गावासाठी एक पंचायत राहील. गांधीजी शक्तीच्या विकेंद्रीकरणाचे समर्थक होते. ग्रामपंचायत हा गावाचा कारभार पाहील. गावातील प्रत्येक व्यक्ती स्वावलंबी राहील. कोणत्याही व्यक्तीच्या मार्गात कोणीही अडचणी निर्माण करणार नाही. व्यक्ती हा केंद्रबिंदू राहील. गावातील कायदेविभाग, शासनविभाग व न्यायविभाग या तिन्ही विभागाची सत्ता ग्रामपंचायतीकडे राहील. सत्तेचे विकेंद्रीकरण त्यांना मान्य आहे. राज्य हे साध्य नसून साधन आहे. राजकीय विकेंद्रीकरणासोबतच आर्थिक विकेंद्रीकरणावर त्यांनी विशेष भर दिला आहे.

2. **श्रमप्रतिष्ठा:** प्रत्येकाने आपला व्यावहारिक जीवनचरितार्थ चालविण्याकरिता श्रम करणे आवश्यक आहे. श्रम कोणतेही असो ती सर्व कामे समाजासाठी आवश्यक आहे; त्यामुळे श्रम

कोणत्याही प्रकारचे असो त्याला समाजात प्रतिष्ठा मिळायला पाहिजे. गांधीजींनी श्रम सिद्धांताचे प्रतिपादन करून शारीरिक श्रमाला महत्त्व प्रदान केलेले आहे. त्यांच्यामते, शारीरिक श्रम केल्यास व्यक्तीला आरोग्य व समाधान लाभते. प्रत्येक व्यक्तीने काही तास परिश्रम केलेच पाहिजेत.

3. **विकेंद्रीकरण :** विकेंद्रीकरण हा गांधीजींच्या ग्राम स्वराज्याचा मूलमंत्र होता. गांधीजींचा राजकीय व आर्थिक बाबतीत विकेंद्रीकरणावर भर होता. खेडयाचे प्रशासन अधिकाधिक स्वयंपूर्ण असावेत. राजकीय सत्ता ही साध्य नव्हे तर साधन आहे, असे गांधीजींचे मत होते. राजकीय विकेंद्रीकरणाबरोबरच गांधीजींनी आर्थिक विकेंद्रीकरणावर भर दिला. उत्पादन साधनाच्या केंद्रीकरणामुळे आर्थिक विषमता निर्माण होते म्हणूनच उद्योगाचे केंद्रीकरण गांधीजींना नको होते.

4. **कुटीरउद्योग व लघु उद्योगांना महत्त्व:** हस्तव्यवसाय व कुटीरउद्योग ग्रामीण बेकारी व दारिद्रय नष्ट करतात तसेच देशातील पैसा परदेशात जाणे बंद होते. आर्थिक स्वयंपूर्णता निर्माण होण्यासाठी उद्योगांना त्यांनी प्राधान्य दिले आहे. खादी व चरखा यांना आपल्या कल्पनेत मध्यवर्ती स्थान दिले आहे. ते म्हणतात, चरखा हा ग्रामोद्योगातील मध्यबिंदू आहे. हस्तव्यवसायाच्या केंद्रस्थानी चरखा बसविला पाहिजे. शेतीतून निर्माण होणा-या कापसापासून शेतीतील इतर कामे करीत असताना घरीच सूत कातून कापड विणून खादी तयार होवू शकत असल्यामुळे शेतकरी रिकामा वेळ या कार्यात घालवू शकतो. त्यामुळे अर्धबेकारी नष्ट होऊ शकते. अन्न, वस्त्र व निवारा या मुलभूत गरजा पूर्ण होण्यास हातभार लागून खेडी स्वयंपूर्ण होऊ शकतील.

5. **सहकारी शेती:** खेडयामध्ये सहकारी तत्वावर शेती केली तर एकात्मतेची भावना निर्माण होऊन एकमेकांच्या सहकार्यातून भारत घडविण्याचे स्वप्न गांधीजींनी पाहिले. सहकारामुळे जो शेतकरी गरीब आहे. ज्यांच्याकडे शेती करण्याचे साधन नाही त्याला मदत होईल. सहकारी शेतीमुळे देशात सहकार क्षेत्र वृद्धींगत होऊन सहकार्याचे वातावरण निर्माण होण्यास मदत मिळेल.

6. **अस्पृश्यता निवारण:** महात्मा गांधीजींना स्वराज्यापेक्षाही अस्पृश्यता निवारण ही गोष्ट जास्त महत्वाची वाटत होती. अस्पृश्यता वर्णाश्रमाच्या विरोधी आहे; म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य आजन्म केले. ग्रामस्वराज्य निर्मितीसाठी अस्पृश्यता निवारण

करणे आवश्यक आहे. गांधीजींनी अस्पृश्यतेला भारतीय समाजावरील कलंक म्हटले आहे. अस्पृश्यता ही समाजाला घातक असल्यामुळे भारतीय समाजाची मोठी हानी झाली आहे. याकरिता प्रत्येकाने अस्पृश्यता दूर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. एका व्यक्तीने दुस-या व्यक्तीस हीन लेखने मानवतेच्या विरोधी आहे. गांधीजींनी अस्पृश्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी अथक परिश्रम केले.

7. **शासनव्यवस्था:** मताधिकार हा शिक्षण किंवा संपत्तीचा आधार असू नये. तो श्रमाच्या आधारावर असावा. जनसेवा हीच प्रमुख अट त्यात असावी. प्रचारात प्रतिपक्षाची निंदा करू नये. गांधीजींनी सत्ता विकेंद्रीकरणावर जास्त भर दिला आहे. अस्पृश्यांना खास प्रतिनिधित्व असावे. खेडयांचे मुख्य संघटन राहून खेडी ही जिल्हयाकरिता आपली जिल्हा कारभारमंडळे निवडतील. जिल्हा मंडळे, प्रांतीय मंडळे व केंद्रीय मंडळे अध्यक्षाची निवड करतील. सर्वांचे अधिकतम सुख हे शासनाचे ध्येय राहील. संरक्षण व शांतता हे कार्य पार पाडतांना पोलीसांचे कार्य संरक्षक स्वरूपाचे असावे. पोलीस व सैन्याचा कमीत कमी उपयोग करावा.

8. **ग्रामीण अर्थव्यवस्था:** ग्रामीण अर्थव्यवस्था अशी असावी जेणेकरून प्रत्येक व्यक्तीला अन्न, वस्त्र व निवारा या प्राथमिक गरजांची पूर्तता करता येईल. प्राथमिक गरजाची उत्पादन साधने सर्वसामान्य व्यक्तीच्या हातात असावीत. हवा, पाणी जसे सर्वांसाठी आवश्यक असते तसे उत्पादन साधने सर्वांसाठी आवश्यक आहेत. उत्पादनाचे वितरण योग्य प्रकारे झाले पाहिजे. "आपल्याला लागणा-या अन्नधान्याची आणि कापसाची निर्मिती करणे हे प्रत्येक गावाचे पहिले कर्तव्य असेल. यानंतरही गावातील शेती शिल्लक राहिली तर तिथे असे उपयोगी पीक घेतले जाईल की, जे विकून अधिक लाभ पदरात पडू शकतील. गाव स्वतः पुरेसे अन्नधान्य, फळे, भाजीपाला आणि खादी यांचे उत्पादन करील, उपलब्ध संसाधनाच्या आधारे वस्तूंचे उत्पादन करून आपल्या गरजांची पूर्तता करावी. अतिरिक्त वस्तुंची शहरांना निर्यात करावी. अन्नधान्याच्या बाबतीत आपला देश स्वयंपूर्ण असला पाहिले.

शेती हा खेडयातील मुख्य व्यवसाय आहे. त्यामुळे गांधीजींनी शेती विकासाला व शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी सेंद्रीय खताला महत्त्व दिले आहे. सेंद्रीय खताने जमीन सुपीक होते.

9. **शिक्षणव्यवस्था:** ग्रामस्वराज्यात प्राथमिक शिक्षण विनामूल्य व सक्तीचे असावे. अहिंसात्मक समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे ध्येय पुढे ठेवून त्यांना शिक्षण द्यावे. शिक्षण मातृभाषेतून असावे. जीवनपयोगी हस्तोद्योगांचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने शिक्षण देण्यात यावे.

विषयाचे ज्ञान करून देतांना विश्वकुटुंब कल्पनेला प्राधान्य द्यावे. शारीरिक श्रम विद्यार्जनाशी संलग्न करून शारिरीक श्रमांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटवून द्यावे. धंदेवाईक शिक्षणावर विशेष भर असावा. पुस्तकी शिक्षणापेक्षा कृतीपर शिक्षणाला त्यांनी जास्त महत्त्व दिले. विद्यार्थी स्वावलंबी बनविण्याच्या हेतूने शिक्षण द्यावे.

महात्मा गांधींनी ग्रामीण व्यवसाय शिक्षणावर भर दिला. गांधीजींनी ग्रामस्वराज्य निर्मितीकरिता वर्गातील बंदिस्त शिक्षणापेक्षा कृतीपर शिक्षणावर भर दिला. ग्रामव्यवसाय शिक्षणामुळे व्यक्ती स्वतःच्या पायावर उभी राहू शकते.

निष्कर्ष:

महात्मा गांधींनी व्यक्ती विकासाला केंद्रबिंदू मानून गावाच्या विकासात व्यक्तीला प्राधान्य दिले. महात्मा गांधीची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना व्यक्तीच्या श्रमाला प्रतिष्ठा देणारी व खेडयांना स्वावलंबी बनविण्यात सहाय्यक आहे. भारत हा खेडयांचा देश आहे. जोपर्यंत खेडयांचा विकास होणार नाही तोपर्यंत देशाचा विकास होणार नाही. जागतिक स्तरावर आपला ठसा कायम करायचा असेल तर या देशातील खेडयाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आदर्श तत्वावर आधारित आहे. खेडयाच्या विकासासाठी ग्रामपंचायतींना दिलेले अधिकार, देशात सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर दिलेला भर, दारूबंदी करणे काळाची गरज तसेच ग्रामपंचायतीचे व ग्रामसभेचे वाढते महत्त्व पाहून गांधीजींचे विचार प्रत्यक्षात उतरल्याची जाणीव होते. ग्रामस्वराज्याची संकल्पना नैतिकतेच्या दृष्टीकोनातून गांधीजींनी मांडलेली असली तरी याची आपल्या लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी आवश्यकता भासतांना दिसून येते. खेडयाला देशाच्या विकासाचा केंद्रबिंदु मानून गांधीजींनी ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडली. स्वराज्य या संकल्पनेला भारतामध्ये सर्वप्रथम गांधीजींनीच जनसामान्याचा आणि लोकशाहीचा संदर्भ प्राप्त करून दिला.

महात्मा गांधीजींनी स्वच्छतेचा सरळ संबंध आरोग्याशी व समृद्धीशी जोडला आहे. 2008 हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय स्वच्छता वर्ष' म्हणून साजरे केले. भारतात 2 आक्टोंबर 2000 पासून मागणी व लोक सहभागावर आधारित ग्रामस्वच्छता मोहिमेने वेग घेतलेला आढळतो. प्रामुख्याने वैयक्तिक व सार्वजनिक शौचालयांची उपलब्धता, घनकचरा व्यवस्थापन, सांडपाणी व्यवस्थापन, पर्यावरण संरक्षण इत्यादी कार्यक्रमावर अधिकाधिक भर दिला. अशाप्रकारे महात्मा गांधी यांनी आपल्या विविध सामाजिक विचाराच्या माध्यमातून देशात न्याय, स्वातंत्र्य, समता,

बंधुता या मूल्यांची जोपासना करून ग्रामीण भागातील लोकांच्या कल्याणासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. ग्रामीण स्वराज्यात सर्व भारतीय समाज सुजलाम सुफलाम झाला पाहिजे अशी त्यांची धारणा होती.

गांधीजींनी ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेच्या माध्यमातून खेडयाचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'खेडयांकडे चला' ही गांधीजींची घोषणा या संकल्पनेच्या माध्यमातून साध्य होतांना दिसते. ग्रामस्वराज्याच्या माध्यमातून खेडयातील राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक विकास झाला पाहिजे. तसेच खेडयातील लोकांचे आरोग्य निरोगी राहिले पाहिजे यासाठी स्वच्छतेवर त्यांनी भर दिला आहे. ग्रामीण जीवनाच्या विविध पैलूंवर त्यांनी विचार व्यक्त केले. खेडयाचा विकास साधण्यासाठी त्यांनी ग्रामस्वराज्य ही संकल्पना मांडली. एकंदरीत ग्रामीण लोकांच्या उत्कर्षासाठी आजच्या काळातसुद्धा ग्राम स्वराज्याची संकल्पना फार महत्वाची वाटते.

संदर्भ सूची:

1. महात्मा गांधी, ग्रामस्वराज्य, अहमदाबाद: नवजीवन पब्लीशींग हाऊस
2. हट्टेकर विजय; गांधी विचार, नांदेड: निर्मल प्रकाशन
3. अग्रवाल गंगाप्रसाद; हिंद स्वराज्य मार्गदर्शक दस्ताऐवज, धुळे: साम्य योग साधना प्रकाशन, 2005
4. चोळकर, पराग, गांधीजी जीवन और विचार, नागपूर: मंगेश प्रकाशन, 2007
5. ग्रामस्वराज्य, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी गांधीभवन, पुणे, 1995
6. कराळे गंगाधर, ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन, नागपूरः मंगेश प्रकाशन, 2008
7. धर्माधिकारी, भाऊ (संपादक); ग्रामस्वराज्य, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, गांधी भवन, कोथरूड, पुणे, 1995.
8. गांधी, मो. क., ग्रामस्वराज्य, अलाहाबाद प्रकाशन
9. भोळे, भा. ल.; आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, नागपूर: पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स
10. मिश्र, अनिल; गाँधी के विचार, नई दिल्ली: प्रभात प्रकाशन, 2009